

Kategorie nepsaných pramenů je velice obsáhlá a s vývojem historické vědy se rozšiřuje přesunem potenciálních pramenů mezi prameny efektivní. Dříve historická věda věnovala těmto pramenům pozornost hlavně při studiu těch oblastí, pro něž chyběly písemné prameny, dnes jimi naplňuje studium prakticky všech dějinných období, proto je nelze považovat za prameny druhořadé. V klasifikacích podle materiální struktury se tradičně do této skupiny zahrnovaly:

1. prameny hmotné,
2. prameny obrazové (ikonografické),
3. prameny dochované ústně (tradiční).

Toto třídění vychází ze statistického pohledu na historický pramen, v době vzniku pozitivistické teorie pramene je sice na pohled přehledné, ale již v době vzniku působilo potíže vymezení např. „hmotného pramene“ (co vše lze zařadit mezi prameny hmotné?). V nové době se rozšiřuje kategorie obrazových pramenů (fotografie a filmový záznam) a přibývá skupina fonografická. Tím spíše vyniká nepřesnost a často problematičnost pramenů, které se řadí k pramenům dochovaným ústně.

Z hlediska novodobých kritérií pramene, jako nositele informací, rozlišuje J. Topolski dvě kategorie nepsaných pramenů:

1. prameny vyjádřené v nepsaných symbolech,
2. historická fakta.

Zde je brán zřetel k vytváření struktury: z obecného hlediska, které by nám při klasifikaci nepomohlo, jsou historickými fakty veškeré prameny. Tady je uplatněno hledisko eliminační: od pramenů, které jako nositelé informace jsou „pouhými“ historickými fakty, odlišuje třídění ty z nich, jež vyjadřují ještě nějakou skutečnost nepsanými symboly. Mohou to být symboly

- a) vizuální,
- b) auditivní povahy.

Takové třídění by nám pomohlo, kdyby to dosavadní vývoj vědních disciplín umožnil. Avšak tak tomu není a my si musíme uvědomit skutečnost, že při historické interpretaci obvykle badatel užívá prameny nepsané, po utřídění a určitém stupni zpracování metodami specializovaných historických disciplín, jako je archeologie, etnografie, teorie památkové péče, dějiny umění, lingvistika aj. Musí tudíž respektovat nejen jejich metody, ale rovněž terminologii a v neposlední řadě definice i klasifikaci pramenů. Přitom je třeba si uvědomit, že jednotlivé předměty skupiny nepsaných pramenů mohou být zařazeny do několika různých skupin třídění, podle toho, z jakého hlediska tvorby informační struktury k nim přistupujeme. Toto hledisko by mělo být funkční.

Z hlediska informační struktury má pro typologické třídění nepsaných pramenů význam rozlišení na:

a) památky nepsané, jež vystupují ve dvojí podobě < znaky
symptomy

b) ostatní nepsané prameny, jež vystupují zejména jako symptomy a bezprostřední částice minulosti (např. projevy řeči, letokruhy stromů aj.).

S prameny nepsanými se historik ve své heuristické praxi, hlavně při kritice a interpretaci pramene, setkává zpravidla po určité selekci, již provedly specializované disciplíny (nebo kterou provedl sám metodami těchto disciplín).

Předpokladem kritiky a interpretace je plánovitě a systematické soustředění pramenů k vývoji a prostředí společnosti, k určitému druhu její funkce, úrovně, stavu aj. — dokumentace.

Podle oborově dokumentačních kritérií lze nepsané prameny rozdělit do skupin:

- a) památky — dokumentované speciální památkovou dokumentací v muzeích, galeriích a jinými institucemi pověřenými památkovou péčí a dokumentací,
- b) prameny archeologické — dokumentované archeologickým výzkumem,
- c) prameny etnografické — dokumentované etnografickým výzkumem,
- d) prameny lingvistické,
- e) tradice,
- f) ostatní nepsané prameny, zachycené fotograficky, filmově a fonograficky.

Jak je z přehledu patrné, kritériem není hmotná povaha pramene. Pro archeologa je např. pramenem pomístní název, jehož nositelem je ústní podání, jinde je pramenem sám jazyk aj. Do jisté míry platí kritérium způsobu uchování pramene: archeologové se zabývají převážně studiem pramenů hmotné povahy uložených pod povrchem země, i když to nelze tvrdit bez výhrad, jestliže bereme v úvahu zmíněné pomístní názvy, terénní informace aj. Na první pohled je zřejmé, že zmíněné disciplíny nestudují kulturně společenskou skutečnost minulosti ve stejném rozsahu. Předmět archeologie postihuje veškerou informační strukturu o společnosti před vznikem písemných pramenů, po tomto mezníku se pak omezuje jen na část materiální skutečnosti. Užší je vymezení předmětu i souboru pramenů u etnografie a z hlediska předmětového je nejužší u dějin umění a památkové péče.

Z toho plyne, že kritériem oborového třídění není předmět, ale specifické

metody, které tyto disciplíny užívají při vytváření specifické informační struktury. Jestliže se ve starším principu klasifikace podle materiální struktury vycházelo z předmětu jako izolovaného jevu, dnes převládá systémový princip klasifikace, ve kterém není zpravidla předmět zkoumán izolovaně, ale v určitém strukturním systému a z hlediska funkce. Systém určitého souboru nositelů informací — pramenů se považuje za kvalitativně jinou hodnotu při vytváření informační struktury, než jakou představuje součet vypovídacích hodnot jednotlivých předmětů v tomto souboru. Východiskem při sestavování informační struktury (klasifikace a interpretace) bývají výzkumné (nálezové) zprávy, které neshrnují pouze mechanicky popis jednotlivých izolovaných hmotných památek, ale systém, v němž fungují.

Po tom, co jsme řekli o rozdílných kritériích třídění úvodem, můžeme nepsané prameny charakterizovat jako:

1. veškerý soubor bezprostředních nepsaných součástí minulosti (předmětů a informací) získaný terénním výzkumem, sběrem, průzkumem, sondáží za účelem vytvoření informační struktury podle metod speciálních disciplín: archeologie, etnografie, dějin umění, teorie muzejní a památkové péče, lingvistiky aj.;

2. skupiny izolovaných nepsaných součástí minulosti, jež byly kriticky rekonstruovány a charakterizovány ve výzkumné nebo nálezové zprávě s příslušnou dokumentací (pasportizace);

3. soubory izolovaných památek nepísemné povahy, jež nebyly kriticky rekonstruovány a charakterizovány ve výzkumné nebo nálezové zprávě a nemají příslušnou dokumentaci.

Uvedené třídění není formální, na něm závisí metody interpretace pramenů. Jím vlastně přecházíme k otázce způsobu dochování nepsaného pramene. Vytvoření informační struktury závisí na subjektu badatele, na jeho postupu při zpracování výzkumné (nálezové) zprávy, ale rovněž na objektivní kvalitě vypovídacích schopností, jež mají získané bezprostřední součásti minulosti (nález).

Nejprve vezměme vliv fyzických vlastností pramene na to, zda se mohly nebo nemohly dochovat. Nelze tu vyjmenovat všechny, ukážeme aspoň na některé:

1. materiální podstata pramene. Například v souboru archeologických pramenů se daleko spíše mohly uchovat předměty z kamene nebo z kovu než dřevěné, ačkoliv v původním prostředí uživatelů bylo mnohonásobně víc dřevěných předmětů než kovových. U etnografických pramenů je tomu jinak: zejména pokud to jsou tradiční předměty ještě v denní potřebě;

2. hodnota předmětu, která mu byla přisuzována v minulosti, v době, kdy byl užíván v původní funkci, nebo v pozdějších dobách. Dochovaly se spíše ty předměty, jimž byla přičítána větší hodnota (viz např. i zakopávání pokladů aj.), než předměty s malou hodnotou, i když to samozřejmě nemůže být pokládáno za pravidlo. Častěji náleží mezi předměty, jež měly být uchovány;

3. prostorové vlastnosti. Zachoval se spíše rozsáhlý hradištní val jako terénní relikt, než malý zásah člověka do terénu při obdělávání půdy, který věky zahladily;

4. u reliktů duchovní kultury např. v rituálních symbolech (udržovaných nepsanou tradicí) jsou podmínky uchování daleko složitější: má na to mezi jiným vliv, zda symbol (znak) si udržel nějakou společenskou funkci, byť odlišnou od původní, anebo byl považován za památku. Velmi složitý je systém historické struktury jazyka jako nepsaného pramene.

Podle systémového hlediska heuristiky se zásadně liší předpoklady vytváření informační struktury u jednotlivých disciplín:

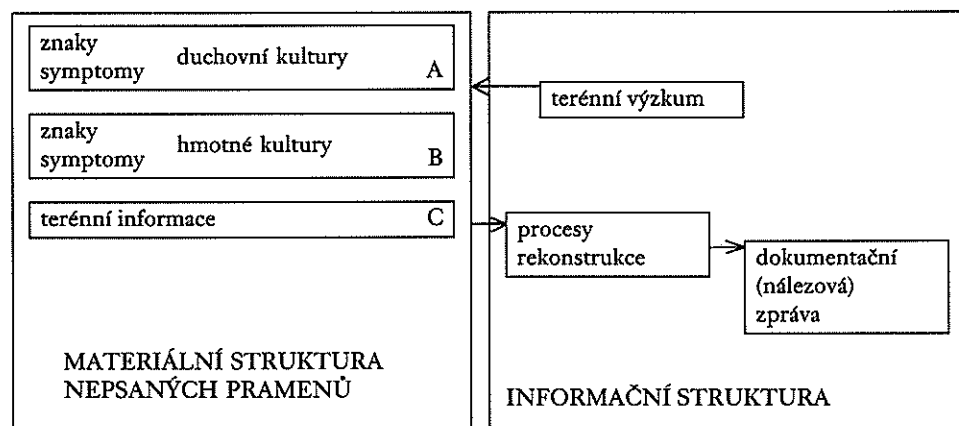
1. archeolog a dějepisec umění je odkázán v podstatě na „mrtvé“ relikt duchovní kultury, hmotné kultury, archeologická fakta a terénní informace (jejich podrobnější charakteristiku vzápětí podáme). Jinak řečeno přistupuje k vytváření potřebné informační struktury sub specie minulosti kulturně společenských jevů;

2. naproti tomu etnograf provádí výzkum zpravidla v živém společenském prostředí, jemuž může klást otázky a ověřovat si proces rekonstrukce metodami blízkými sociologickým. Ke zkoumání kulturně společenských jevů minulosti přistupuje z obráceného konce: od přítomnosti. V tom má zcela jiné předpoklady dochování pramenů nepsaných. Archeolog by často nepochopil funkci a smysl bezprostředních součástí minulosti získaných terénním výzkumem, ani by je nemohl rekonstruovat (doplněním nedochovaných částí) a neměl pojmenovat, kdyby je nemohl konfrontovat s etnografickými prameny (např. tradiční pracovní postupy, nástroje, rituálové prvky aj.).

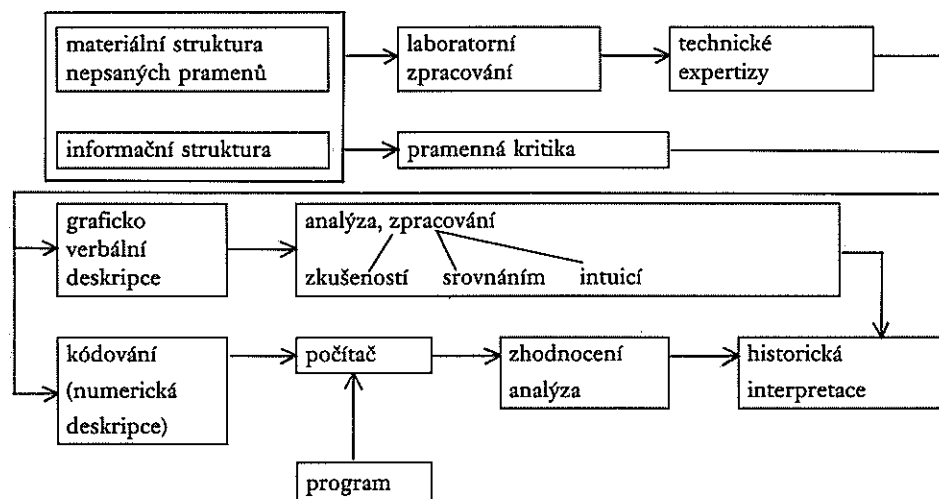
Když se vrátíme k uvedenému systémovému třídění nepsaných pramenů, vidíme, že vytváření informační struktury u druhé kategorie má omezenější možnosti než u kategorie první. Například archeolog nebo etnograf, který mohl provést soustavný výzkum hrnčířské dílny (nebo jejích pozůstatků), s prostorovými dispozicemi, nástroji, výrobky aj. může jistě říci daleko více o materiálních podmínkách života lidí v minulosti, než jiný, který má k dispozici libovolně velký soubor náhodných, izolovaných předmětů (nálezů) keramiky a nástrojů s nálezovou zprávou a příslušnou dokumentací. Etnograf mívá proti archeologovi výhodu, že sleduje pramen v živém, fungujícím organismu společnosti. V této situaci se ocitá rovněž urbanista, který má posoudit gotické jádro městského domu pouze podle jednotlivých částí, jež zbyly více méně náhodně po několika přestavbách objektu (stavebních fázích), bez soustavného výzkumu. Konečně interpretačně je nejsvízelnější třetí kategorie, která není nikterak vzácná mezi nepsanými prameny. Týká se to zejména starších, často neidentifikovaných památek chovaných v muzejních a jiných sbírkách, fotografií bez popisu atd.

Jednotlivé vědní disciplíny, které se zabývají výzkumem a dokumentací velké skupiny nepsaných pramenů, provedly ještě vnitřní detailnější klasifikaci. Pro etnografii, archeologii, muzejní a památkovou dokumentaci platí jistá obecná pravidla, která by měla zajistit, aby historický pramen dokumentovaný jejich prostřednictvím byl získán záměrným, o vědecké metody opřeným výzkumem. Výzkum tu ovlivňuje řada technických a organizačních faktorů. Používají rozdílně specializované techniky a metody, jež často zahrnují aplikaci spolupůsobících vědních disciplín nejen společenskovědního (sociologie), ale i přírodovědního a technického zaměření.

Obecně lze model souboru takto získaných historických pramenů vyjádřit takto:

Vytvořením informační struktury nezačíná ještě vlastní historická interpretace; následuje další zpracování speciálními metodami samostatných disciplín, jak to ukazuje diagram algoritmu postupu:

Jednotlivé skupiny v uvedeném schématu materiální struktury nepsaných pramenů vyžadují bližší charakteristiku:

A. Znak a symptomy duchovní kultury. Mohou být na základě výsledku terénního výzkumu zprostředkovány přímo předmětem (kultovní symbolika v malbě nebo plastice, pravěký hudební nástroj identifikovatelný porovnáním s předměty doloženými etnograficky, nápis na keramice aj.), nebo je lze z předmětu dedukovat. Posouzení těchto předmětů a jejich informační struktury souvisí s fází historické interpretace. Může jít v našich strukturách klasifikace pramenů někdy dokonce o prameny psané (epigrafické), vymykající se

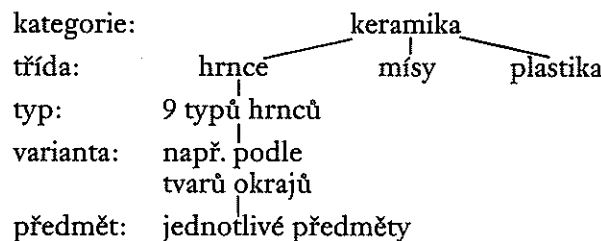
zčásti kategorii pramenů, které v tomto oddílu sledujeme. Tak například nápis na hmotném předmětu (nádobě, bojovém štítu, zvonu atd.) zařazuje památku mezi znaky (z hlediska komunikovaného obsahu), ale současně mezi symptomy (hmotné kultury, úroveň bojové techniky, úroveň kovolictví atd.) i jako bezprostřední částici minulosti — s rozdílnými možnostmi interpretace. Vždy však náleží k pramenům bezprostředním.

B. Znak a symptomy hmotné kultury. Zahrnují veškeré předměty hmotné povahy související s lidskou kulturou a všemi sférami aktivity člověka včetně sféry biologické. Část předmětů a nálezů představuje kulturní znaky, které vyjadřují hodnoty společenské a nepřímo společenské vztahy: vždy tu máme prameny bezprostřední, adresné i neadresné (společenské symptomy). Jiná skupina předmětů a nálezů nereprezentuje nic než sama sebe bez znakových kvalit a svědčí pouze o uspokojování biologických potřeb nebo o fyzické existenci člověka. Podle naší klasifikace ji lze zařadit jako bezprostřední pramen neadresný — přírodní symptom. Jeho zařazení do kulturní sféry podle většiny dosavadních vymezení kultury je problematické, avšak z hlediska vztahu bývá řazen k symptomům hmotné kultury.

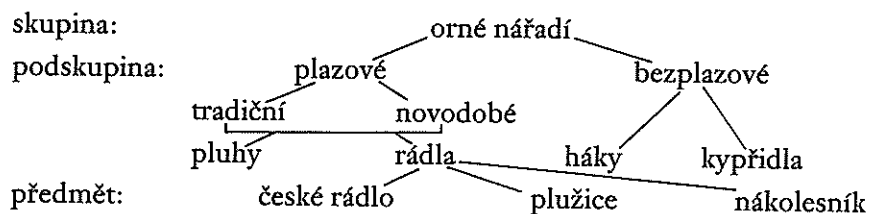
V dosavadní literatuře se setkáme u mobilních předmětů s rozdílným tříděním této skupiny pramenů z hlediska hmotné podstaty (kamenné, bronzové, železné předměty, keramika atd.), funkce (nástroje, zbraně, šperky aj.), nebo z hlediska morfologického.

V primární klasifikaci neuvžívají archeologové, etnografové a muzejníci jednotného systému, ani terminologie. Za přehlednou považujeme klasifikaci archeologů podle tohoto schématu:

1. **kategorie** — zásadní třídící kritérium, respektující povahu pramene podle hmotné podstaty: keramika, kamenné předměty, předměty z kovů, předměty organického původu atd.;
 2. **třída** — funkčně totožné nebo blízké prameny téže kategorie;
 3. **typ** — základní tvar uvnitř třídy, který projevuje variabilitu jednotlivostí, detailů, např. ozdoby, ikonografických motivů aj.;
 4. **varianta** — uvnitř typu vyjadřuje větší či menší počet předmětů shodných detailů — výzdoby aj.
- Jako příklad uvedme:

V muzejní a etnografické katalogizaci se užívá poněkud odlišné terminologie systému třídění než v archeologii:

Primární klasifikace předmětů hmotné kultury postačí pro první informační strukturu. Bývá upravena do klasifikačního schématu muzejních sbírek, kde je velká část movitých památek uložena. Dnes pozorujeme snahy o sjednocení systému evidence sbírek (v muzeích, galeriích, památkových objektech) jako předpoklad jednotného muzejního fondu, podobně jako je tomu s fondy archivů a knihoven, vedených podle příslušných státních zákonů.

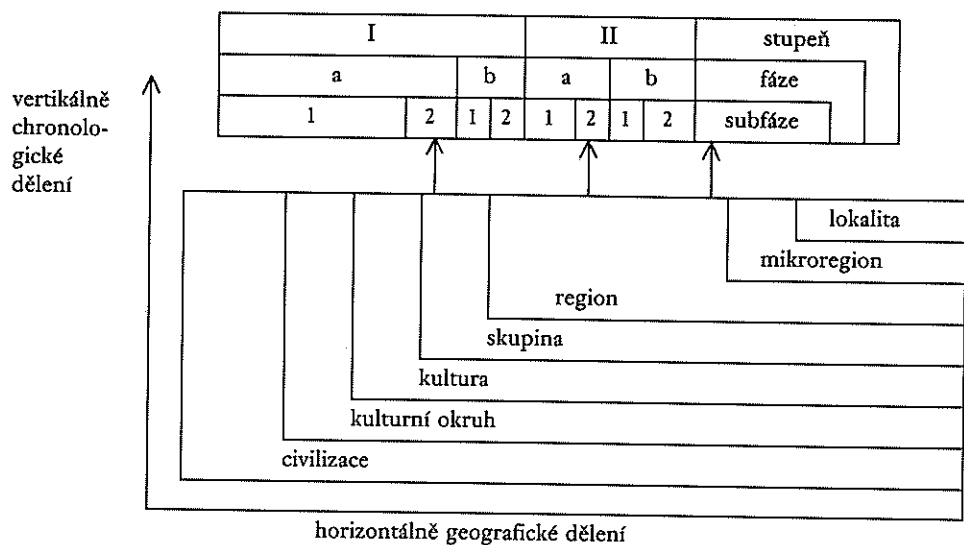
Jednotný systém primární klasifikace a jemu přizpůsobená katalogizace fondů nepsaných pramenů by měly velký význam pro historikovu práci s prameny tohoto druhu. Zatím nejdále — pokud jde o předměty movité — v tomto úsilí pokročili archeologové.

Sekundární klasifikace má postihnout časoprostorovou dynamiku předmětů hmotné kultury, je proto z hlediska historického bádání velice důležitá. Rozlišujeme v ní dvojí základní dělení:

1. horizontálně geografické (kulturně geografické, spationální),
2. vertikálně chronologické (temporální).

Sekundární klasifikace předpokládá dostatečně obsáhlý soubor předmětů a je vědecky náročnější: k dosažení exaktnosti dnes jak archeologové, tak etnografové užívají při sekundární klasifikaci mechanizovaných informačních systémů určených ke zpracování na elektronických počítačích.

K tomu můžeme uvést schéma vypracované moravským kolektivem archeologů (V. Podborský — E. Kazdová — P. Košťuřík — Z. Weber):

Pojmový výklad:

Kultura — geograficky uzavřený komplex archeologických pramenů (nejen předmětů hmotné kultury) reprezentující konkrétní pospolitost v ohraničeném časovém úseku, který je odlišný v podstatných znacích kulturních od jiných komplexů.

Kulturní okruh — obsahuje příbuzné archeologické kultury podle znaků civilizační úrovně, jež je závislá na úrovni společenskoekonomické a na úrovni kulturního vývoje.

Civilizace — mnohovýznamový pojem, který zde znamená celkovou ekonomickospolečenskou a kulturní úroveň, k níž dospěla lidská společnost v určitých historickogeografických podmínkách v rámci základního společenského řádu (formace). Civilizace však není totožná s pojmem společenský řád: v rámci jedné formace existovalo více civilizací.

Skupina — geografickokulturní rozčlenění archeologické kultury do skupin nemá přesné uzavřené hranice: skupiny se od sebe liší méně podstatnými znaky (morfologie a výzdoba keramiky aj.).

Region — pracovní technické vymezení pro vytvoření vývojového modelu ve zcela malé oblasti.

Mikroregion — zahrnuje klasifikační vývojový model pouze pro lokalitu a její okolí.

Stupeň — základní periodizačně vymezený časový úsek, který reprezentuje určitou etapu společenskoekonomického a kulturního vývoje.

Fáze — méně přesně ohraničený úsek časového rozdělení stupně, který je vymezen technicko-pracovní se zřetelem k postupu analýzy archeologických pramenů.

Subfáze — kratší časový úsek vývoje, místního významu při aplikaci jemnějších analytických metod.

C. Terénní informace. Zahrnují celkovou charakteristiku dokumentace, získanou terénním výzkumem. Primární terénní poznatky, které se vztahují k předmětům hmotné kultury a jež určují jejich stratifikaci, vztah jedince k souboru atd., nazývají archeologové „archeologickými fakty“ (M. Buchvaldek). Analogický pojem „etnografická fakta“ se nevžil. Podle našich klasifikačních měřítek jsou to prameny bezprostřední, neadresné symptomy. Jejich klasifikace se provádí ve vztahu ke klasifikaci předmětů hmotné kultury. Terénní informace mohou dokumentovat jevy pomíjivého charakteru jako terénní reliéf a symptomy, jež mohou svědčit o stavbách, zahloubených objektech (jejich konstrukci atd.), které již neexistují, dále různé dedukované skutečnosti (opuštění sídliště, devastace aj.).

Zvláštní skupinu tvoří nemovité terénní památky jako jsou zbytky hradišek, mohylníků, kutacích prací, rýžovišť a kultovních útvarů, hrady, památky lidové architektury, technické nemovité památky, městské domy nebo jejich části, celá městská historická jádra, dělnické kolonie aj. Mohou být adresné i neadresné. Takové objekty podle kulturní hodnoty podléhají zákonné ochraně kulturních památek v našem státě.

Umělecké památky

Zvláštní skupinu při oborové klasifikaci nepsaných pramenů a podstatnou část pramenů vyjádřených v nepsaných znacích tvoří umělecké památky. Máme na mysli:

1. nepsané umělecké památky vizuální (výtvarná díla ať již obrazová, nebo sopečturní nebo architektonická, film aj.),

2. nepsané umělecké památky auditivní (zvukový záznam uměleckého díla, magnetofonový pásek nebo gramofonovou desku a hudební i jinou nahrávku uměleckého díla, píseň tradovanou bez notového záznamu atd.).

První podskupina této kategorie bývala řazena v materiální klasifikaci do větší skupiny pramenů ikonografických, kam vedle ní bývaly zahrnovány i jiné vizuální prameny dokumentační, zejména mapy, plány atd.

Celá tato kategorie vytváří velký komplex pramenů adresných, vyjádřených v nepsaných symbolech i slovně. Její zvláštností je to, že vznikla jako soubor výtvorů umělce, který chtěl společnosti něco říci, něco vyjádřit, a to jinými prostředky než konvenčními znaky písma a často i bez použití řeči. V této kategorii můžeme rozlišit tři informační struktury:

1. **prostředky vyjádření** — vše, co umělec užívá, aby mohl dílo uskutečnit: jednak materiál (plátno, barvy, kov, štětce, dláta, jiné nástroje), jednak „jazyk díla“, výrazové prostředky, styl. V tomto smyslu je umělecká památka bezprostředním pramenem (částící minulosti) neadresným: symptomem určité techniky, umělecké konvence, stylu aj. Hlavní slovo při interpretaci této struktury mají metody vypracované historiky umění;

2. **vyjádřený obsah** — to, co obvykle fiktivním způsobem dílo představuje (bitevní scénu, krajinu atd.). Z tohoto hlediska je umělecká památka neadresným pramenem, symptomem určité doby, společenského prostředí atd. Informuje nás o konkrétních předmětech a stavu věcí, o atmosféře doby — o „reáliích“. Musíme ovšem pamatovat, že vyjádřený obsah je podřízen třetí struktuře: vyjádření smyslu umělecké památky, což může i nemusí oslabit její hodnotu při odrazu skutečnosti. Platí tu momenty ideové, politické a jiné, které určují kritérium výběru (selektce), jako v každém komunikátu. Z reálií nabývá významu to, co autor chtěl sdělit, ostatní může být záměrně nebo bezděčně potlačeno: například na obrazových pramenech nemusí být věrně zobrazen detail nástroje atd. Dále je třeba vzít v úvahu úlohu historického povědomí: představu o historických reáliích jiné doby, která nemusí odpovídat skutečným reáliím atd. To však není jen otázka středověkého výtvarného umění. Při interpretaci se tu užívá ikonografických a jiných metod;

3. **vyjádřený smysl** — komunikovaná struktura, to, co prostřednictvím předešlých dvou struktur chce dílo povědět. Z tohoto hlediska je umělecká památka pramenem adresným: sděluje společnosti současné i budoucí obsah, který může být pochopen jedině na základě určité kulturní způsobilosti u příjemce. Sdělovaný obsah je vždy symptomem určitých znalostí a hodnocení, jež vyjadřuje autor díla, a vedle toho rovněž určitého stavu společenského vědomí. Interpretovat tyto roviny lze pomocí speciálních sémiotických metod (např. ikonologie ve výtvarných uměních aj.). Tato struktura zajímá historiky

čím dál více vzhledem k možnostem zobecnění poznatků o společenském vědomí v minulosti aj.

Pro poznání ideových nebo politických poměrů aj. určitého období historik zkoumá v uměleckém díle to, co prozrazuje záměrné nevyjádření určitých faktů, stanovisek, atd. Všímá si rovněž ideologické a jiné stylizace vyjádření, která často neodpovídá dané skutečnosti. Interpretace nepsaných uměleckých památek je obtížná, avšak při dokonalejší metodické výzbroji slibuje hlubší proniknutí do skrytých rovin lidské kultury.

Jako prameny specifického druhu se užívají fotomechanické dokumentační reprodukce, které mohou v některých případech nahradit zobrazené umělecké památky, dále technické plány a výkresy.

Prameny dochované tradicí a jazyk

Do kategorie „tradičních“ nebo „orálních“ pramenů řadíme:

1. Ústní podání o určité události, osobě nebo jiném faktu, jež mohou být dvojí: a) relace (zvěst) přímého účastníka události nebo jejího pamětníka; b) tradice v užším slova smyslu, tj. vyprávění někoho, kdo nebyl účastníkem ani pamětníkem události, věděl o ní z doslechu, zprostředkovaně přes neznámý počet informátorů.

2. Skutečnosti v současném životě společnosti, jež podávají bezprostřední neadresné svědectví o minulosti jako její pozůstatky (symptomy) ve způsobech života, v chování, jednání a představách lidí (mimo hmotné pozůstatky). Někdy se tato kategorie překrývá s prameny jazykovými (sám jazyk, jeho dialekty, pomístní názvy atd.). Dále jsou to pozůstatky v kultuře bydlení, odívání, stolování, v pracovním rituálu, zvycích atd. O jazyku jako prameni pojednáme v pasáži o metodách historické sémiotiky (viz str. 259).

Podrobnější výklad o nepsaných pramenech najde čtenář ve skriptech Úvod do studia dějepisu III (J. Petráň — I. Hlaváček — J. Kašpar — R. Kvaček — E. Maur — K. Novotný — A. Skýbová — O. Urban, Praha 1983).